

GEDEON PÉTER

A pártállam szerkezete és a posztszocialista átmenet Magyarországon

A „pártállam” és az „állampárt” fogalmai az államszocialista berendezkedés, az elmúlt negyven év társadalmának megértéséhez kulcsként szolgáló, nélkülözhetetlen kategóriák. Igaz, e kifejezéseket az 1989 után eltelt években nagymértékben felkapták, és ezzel egyúttal elkoptatták a sajtó és a politikai közélet szereplői. E használat eredményeként e két fogalom nem reflektált tartalomra tett szert. Tudni véljük, mi rejlik, illetve rejlett e szavak mögött. De tudjuk-e valóban, mi is volt a pártállam?

Kortársai és szereplői vagy elszenvedői vagyunk egy nagy politikai és gazdasági átalakulásnak. Milyen törvényszerűségek szerint zajlanak e folyamatok? Mi mozgatja az egyes szereplőket, egyéneket és csoportokat az átalakulásban? Mi magyarázza a politikai átalakulás békés jellegét? Milyen hatást gyakorol a tárgyalásos átmenet a létrejövő rendszerre? Milyen kormányzati stratégiák lehetségesek a gazdaság piacosítása során, és milyen stratégiát követett a kormányzat? Mi a civil társadalom szerepe e folyamatokban? Túléli-e a demokrácia, vagy segíti-e a demokrácia a piacgazdasági reformokat? Kik a győztesei az átalakulásnak? Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keresik a választ három nemrégiben megjelent könyv szerzői.*

A három munka műfajában, módszerében és tematikájában is különböző. Csanádi Mária monografikus fedolgozását adja a pártállam

* Az ismertett könyvek a következők: Csanádi Mária: *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest 1995; Bruszt László: *A centralizáció csapdája*. Savaria University Press, Szombathely 1995; Bozóki András: *Konfrontáció és konszorzus*. Savaria University Press, Szombathely 1995.

szerkezetének és bomlásának, Bruszt László és Bozóki András könyvei a szocialista rendszerrel és a posztszocialista átmenet egyes kérdéseivel foglalkozó tanulmány-gyűjtemények. Csanádi Máriát a rendszer és a rendszer strukturális elemzése foglalkoztatja. Bruszt László elemzéseiben a gazdasági érdekek és érdekcsoportok szerepe, Bozóki András vizsgálódásaiban a civil társadalom és a polgári aktivitás a vissza-visszatérő motívum.

Recenziómban csupán néhány összefüggést emelek ki e három munkából, terjedelmi és tartalmi okokból sem vállalkozhattam a fenti művek valamennyi fontos és érdekes gondolatának bemutatására. Először a pártállam szerkezetét elemző gondolatokra térek ki, majd arra, hogyan vizsgálják szerzőink a magyar tárgyalásos átmenetet, végül röviden összefoglalom azt, hogyan gondolkodnak demokrácia és piacgazdaság viszonyáról a magyar posztszocialista átmenetben.

A PÁRTÁLLAM SZERKEZETE ÉS MŰKÖDÉSI LOGIKÁJA

Ha a pártállam és az állampárt működésének sajátosságait elemző tudományos munkákat próbáljuk számba venni, találhatunk ugyan az irodalomban elméleti fejtegetéseket, de nagyon kis számban bukkanunk empirikus vizsgálatokon nyugvó kutatási beszámolókra. Csanádi Mária munkájának jelentőségét növeli az, hogy a szerző a gazdasági erőforrások elosztásának politikai intézményesülését az államszocialista berendezkedésen belül saját több évtizedes empirikus vizsgálataira támaszkodva, olyan politikaelméleti modell formájára hozva mutatja be, amelyben az empirikus vizsgálat és az elméleti általánosítás összekapcsolódik. E modell az állami és a párthierarchiát, illetve a közöttük fennálló viszonyt veszi alapul. A gazdasági döntések e két hierarchia összefonódásából előálló erőterben születnek meg. A hierarchiák összefonódását Csanádi Mária *alapszövevénynek* nevezi el. Az alapszövevény egyszerre jelenti a formális döntési hatáskörök fellazulását, és a párt, az egy párt, politikai dominanciájának érvényre juttatását a gazdaságban. Az alapszövevény sajátos politikai racionalitás szerint működik, szelektív módon osztja el az erőforrásokat, individualizálja az egyes szereplőket, meghatározott magatartási szabályokat és cselekvési módokat intézményesít. Az alapszövevény modellje univerzális modell, a szerző felfogásában érvényes mind a mikro-, mind a makrovilágra, a vállalati pártállam viszonyra éppen úgy, mint az országon belüli pártállami viszonyokra, illetve a Szovjetunió és az egyes kelet-európai államok függőségi viszonyára. A modell univerzalitását a szerző az elemzett szerkezet *fraktális* jellegével igazolja. A fraktális jelleg azt jelenti, hogy a pártállami hatalmi struktúra alapelemei, az alapelemek kapcsolódási és a struktúra működési elvei térben és időben, mikro és makro, külső és belső vonatkozásban azonos jelleget mutatnak.

A modell univerzalitását látszik igazolni történeti alkalmazhatósága: a reformok megjelenése, kudarca, majd a rendszer felbomlása

egyaránt az alapszövevény alkotóinak és egyben foglyainak a cselekvéseivel magyarázhatók. Ennek az összefüggésnek a megértéséhez azonban utalnunk kell a könyv másik kulcsfogalmára, a *visszacsatolásra*. A visszacsatolás, mondja Csanádi Mária, az alapszövevényben kialakított rövidrezárás. Az egyes szereplők a visszacsatolások révén módosítják az alapszövevényben kijelölt hatalmi helyzetüket, politikai súlyukat, befolyásukat, s ezzel pótlólagos erőforrásokhoz jutnak: a visszacsatolás révén szerzett és intézményesített politikai hatalmukat gazdasági hatalommá konvertálják. Attól függően, hogy az alapszövevény mennyire gazdagon behálózott a hierarchia aljáig lefutó összekötő szálakkal, mennyire gyakoriak a visszacsatolások, megkapjuk ugyanakkor az államszocialista berendezkedésnek a különböző változatait. Így például, ha a vállalati szintig nyúló összekötő szálak és a visszacsatolások száma alacsony, akkor erősen központosított és kevésbé tagolt rendszerrel van dolgunk, nevezhetjük ezt a klasszikus vagy a reform előtti modellnek, ha pedig az összekötő szálak és a visszacsatolások száma magas, akkor tagolt, a központi döntéshozó hatalmat erodáló rendszerrel beszélhetünk, tekinthetjük ezt az alapmodell megreformált változatának.

Az alapszövevény és a visszacsatolások együttes hatásaként a pártállam intézményesült struktúráján belüli *alkupozíció* és a hierarchiában elfoglalt *formális rang* nem azonos. Ez a szerkezeti sajátosság magyarázza a rendszer sajátos szelektivitását, valamint azt, miért nem képes uralni a hatalmi központ a függőségeket, a tulajdont és az érdekérvényesítés lehetőségeit monopolizáló rendszer működését.

Ugyanezt az összefüggést vizsgálja Bruszt László is, amikor feltézi a kérdést, miként vezet a hatalom centralizáltsága a centralizáció, csapdájához, a központi hatalom atomizálásához, a társadalmi és gazdasági folyamatok irányíthatóságának elvesztéséhez. Bruszt a gazdasági döntéshozatali folyamatnak a pártállami szerkezetből következő átpolitizáltságában találja meg fenti kérdésére a választ. A központi hatalom maga is foglyává válik annak az általa létrehozott és működtetett rendszernek, amelyben az érdekek szelektívóját részben a közvetlen irányítók érdekei és prioritásai, részben azonban – amint ezt Csanádi bizonyítja – az egyes gazdasági szereplők döntési struktúrába való beépültsége határoznak meg. A központi vezetésnek „... ugyanazon apparátus áll rendelkezésére az átfogóbb rendszerintegrációs szempontok érvényesítésére, mint amelyik az integrációs feszültségeket saját működési logikájával előidézte” (Bruszt 16). A decentralizáló gazdasági reformerek paradoxonnal találják magukat szemben: hogyan lehet egyszerre mentesíteni az államigazgatást a részérdekektől, s egyben sikeresen működtetni az állam érdekbiszámítási rendszerét? Bruszt válasza: sehogyan sem. Nem lehet a gazdaság működtetése során egyazon intézményrendszer révén egyszerre eltekinteni a részérdekektől, de egyben figyelembe is venni azokat. Az igazgatás átalakítása racionális bürokráciává csak úgy képzelhető el, ha magán az adminisztratív államapparátuson kívül, attól elválasztva jönnek létre az érdekek politikai koordinálásának mechanizmusai. Egy ilyen

politikai változás azonban már nem illeszthető az államszocialista rendszerbe, a rendszeren belüli reformok logikájába.

A rendszeren belüli reformok dinamikája és kudarca Csanádit is foglalkoztatja. Ő mind a reformokat, mind a reformok kudarcát az általa felállított alapmodell működéséből magyarázza, tehát az alapszövevény módosulását is magára az alapszövevény működésére vezeti vissza. Az alapszövevény ugyanis érdekeltté teszi a gazdasági szereplőket az alapszövevénybe való integrálódásra. Az erőforrás-elosztás politikai racionalitása sajátos kohéziót teremt. E kohézió korlátja a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége: a szereplők mindaddig a rendszer politikai logikájának engedelmeskedve kísérlik meg megoldani gazdasági problémáikat, amíg vannak elosztható erőforrások, amíg tehát „járadékvadászatuk” valóságos eredménnyel jár. A reformokat az kényszeríti ki, hogy az államszocialista gazdasági rendszerben a gazdasági racionalitást feláldozzák a politikai racionalitás oltárán: az elosztható erőforrások ennek következtében csökkennek, ez viszont a rendszer kohézióját és így magát a rendszert veszélyezteti. A reformokkal a rendszer új erőforrásokat generál, helyreállítja kohézióját, anélkül, hogy megváltoztatná működési logikáját. A reformok tehát nem a rendszer önmagán túlmutató evolúciójának, hanem kohéziója helyreállításának eszközei. Ezt nevezi a szerző *formára igazításnak*. A reformok örve alatt az egyes szereplők újrarendezik a függőségi szálakat, átalakítják a politikai erőviszonyokat. A reformok hatása mindig időleges, hiszen a rendszer működése nem lesz gazdaságilag hatékonyabb, így az újabb erőforrások létrehozását, a kohézió helyreállítását ismét az elosztható erőforrások megcsappanása, a kohézió gyengülése követi. Ez pedig újabb reformokat hívhat életre, és így tovább. És így tovább a végtelenségig? A szerző válasza: nem. A megreformált rendszer spirális mozgása végül is megtörik. Elérkezünk vagy elérkezhetünk egy olyan ponthoz, amikor a reformok már nem képesek új erőforrásokat generálni és ezzel a rendszer kohézióját helyreállítani. Ettől a ponttól kezdve a reformok maguk is erodálják a rendszert. Ha az alapszövevény nem képes a gazdasági szereplőket erőforrásokkal jutalmazni, akkor érdekeltté teszi őket a kialakult függőségi szálak felbontásában, az alapszövevényből való kilépésben. Ez a rendszer szétesésére vezet. A szerző tehát nem csupán a rendszer működését, a reformok megjelenését és kudarcát, hanem a rendszer szétesését is az alapszövevény sajátosságaival magyarázza. Az alapszövevénynek nem csupán a módosulása, hanem a szétesése is magából az alapszövevényből érthető meg. A vázolt modell imponálón hatékony alkalmazója kezében: néhány strukturális változó segítségével endogén módon leírja a klasszikus államszocializmus, a megreformált államszocializmus szerkezetét és mozgásának dinamikáját, jelzi a posztszocialista átmenet lényeges neuralgikus pontjait, lehetséges változatait.¹

Az olvasóban, konstataálva a modell önmagába zártságát, ugyanakkor kérdések és kételyek is megfogalmazódnak. Nem tulajdonít-e a szerző túlságosan is univerzális érvényt kialakított modelljének a rend-

szer működésének és változásainak magyarázatában? Nem hanyagol-e el más, az erőforrások elosztását végző mechanizmusok elemzésére vonatkozó kérdésfeltevésből természetszerűleg kiszoruló, de a rendszer összműködése szempontjából nem kevésbé lényeges, döntően makropolitikai vonatkozásokat? Nem terheli-e túl ily módon modelljét olyan feladatokkal, amelyeket az önmagában nem képes ellátni? Tárgyat adva kérdéseinknek: megérthető-e a gazdasági reformok problematikája csupán az alapszövevény és a visszacsatolások működési logikájából? Zárójelbe tehetjük-e a gazdasági reform történetének, a reformok megjelenésének, részleges visszavételének, majd újbóli jelentkezésének a vizsgálatok a hatalmon lévő egy párton belüli politikai tagoltság, a különböző politikai erők és harcuk eredményeként az erőviszonyok változásait? Ha így tesszük fel a kérdést, a nemleges válasz kézenfekvő. Hiszen az államszocialista rendszer alapszerkezete, a szerző leírása szerint is, alapvetően azonos a különböző történeti változatokban. Akkor viszont ez önmagában nem magyarázhatja az egyes változatok különbségeit. Elfogadom, hogy a reformmal módosított, illetve a klasszikus modell alapszövevénye és visszacsatolásai különbségeket mutatnak. E különbségek azonban jelentős részben a többé vagy kevésbé látens makropolitikai tagoltság mozgásának következményei. A reformok bevezetését a modellben az összekötő szálak és visszacsatolások nagy számával és sűrűségével magyarázhatjuk. De mi okozza az összekötő szálak sűrűsödését és a visszacsatolások növekedését? Nem más, mint a gazdasági reform. E körbenforgásból akkor léphetünk ki, ha kiterjesztjük az elemzést a társadalomban, a pártban és az államban lejátszódó, a reformokat lehetővé tevő makropolitikai változásokra. A látens politikai tagoltság, a politikai ideológiák, a politikai konfliktusok és csatározások vizsgálatánál fontos szempont lehet annak az összefüggésnek a szem előtt tartása, s Csanádi Mária ezt joggal hangsúlyozza, hogy az alapszövevény és a visszacsatolások szerkezete hatással van a politikai tagoltságra. Mégis, fontos azt is tudatosítanunk, hogy ez utóbbi nem azonosítható az előbbivel, és nem is vezethető vissza rá.

A megreformált államszocialista modell szétesését Csanádi Mária az erőforráshiányból adódó dezintegrációval magyarázza. A dezintegrációra válaszul újabb reformok születnek, amelyek a forráshiány feltételei között tovább növelik a dezintegrációt: a kohézió nem erősödik, hanem tovább gyengül, mindaddig, amíg a rendszer szét nem esik. Miért nem kísérletezik a rendszer a recentralizációval, a klasszikus modellhez való visszatéréssel? Csanádi Mária véleménye szerint azért nem, mert „Ott, ahol az egyes szintek döntési hatásköre számottevő, a visszacsatolások gazdasági súlya jelentős, és az F_1 , F_2 szálon keresztül alkotott hurkok gyakorisága viszonylag nagy volt, a kohézió hagyományos eszközökkel történő újrateremtése nem vezetett sikerre. A forrásokat nem lehetett növelni fokozott centralizációval a hatalmi szervezet merevsége és befolyása, valamint a visszacsatolások okozta kényszerpályák miatt” (Csanádi 194). Ha jól érttem, Csanádi Mária érvelése azt implikálja, hogy a reformokkal de-

centralizált államszocialista gazdasági rendszer szétesését azért nem állíthatja meg a recentralizálás, mert az önállósuló külön érdekek foglyul ejtik és megbénítják a központi döntéshozó szerveket, amelyek nem képesek az igények központi megnyirbálása révén legalább relatíve növelni a rendelkezésre álló erőforrásokat. De megmagyarázza-e a recentralizálás elmaradását a forrásteremtés problematikája? A gazdasági rendszer integrációja és dezintegrációja az államszocializmusban alapvetően politikai kérdés, az egész folyamatot, ahogyan a szerző maga is mondja, a politikai racionalitás uralja. Ha a dezintegrálódás már az egész rendszert fenyegeti, miért nem védik meg azt akár gazdasági áldozatok árán is a hatalmon lévők? Miért adják fel a rendszerhez kötődő politikai racionalitást? Ezek a kérdések nem válaszolhatók meg a szerző által felállított elméleti keretben, hiszen nem a gazdaság átpolitizált szerkezetéből, hanem magának a politikai rendszernek a sajátosságaiból érthetők csupán meg. Az alapszövevény felbomlása, az államot a párt alá rendelő F_2 szálak leépülése, logikailag nem oka, hanem következménye a makropolitikai változásoknak, még akkor is, ha az alapszövevény működése és működésének zavarai, illetve az e zavarok orvoslására alkalmazott reformok – ezt a szerző joggal hangsúlyozza – hozzájárultak a széteséshez.

Csanádi Mária a reformfolyamatot értékelve azt írja, hogy „egy reform egyidejűleg lehet a társadalmi szerkezet szempontjából *hatásában evolutív*, az önnfenntartó mechanizmusra gyakorolt hatása szempontjából *konzerváló*, a szerkezetre gyakorolt hatása szempontjából *szétziláló*” (Csanádi 157–158.). A reformok eszerint nem képeznek valamiféle átmenetet a tervgazdaságból a piacgazdaság irányába, funkcionális szempontból a reformok egy ideig inkább konzerváltak, majd szétziláltak, nem pedig átalakították a rendszert. Ez igaz, mégis hangsúlyozni szeretném azt a másik oldalt is, amelyre a szerző által felállított modell kevésbé érzékeny, hiszen a strukturális elemzés szemszögéből kiesnek a szubsztantív jellegű politikai-ideológiai változások: a reformok sajátos és nem szándékolt tanulási folyamatokat indítottak el a társadalomban, amelyeknek kumulatív hatása jelentős szerepet játszott a rendszer átalakulásában.² E tanulási folyamatok léte lényeges megkülönböztető jegye a magyarországi posztszocialista transzformációnak.

A POLITIKAI ÁTMENET

Az államszocialista rend összeomlása Magyarországon, de nemcsak Magyarországon, nem forradalmi erőszak, hanem az elitek megegyezése révén történt. A kutatókat érthetően foglalkoztatja a kérdés, hogyan volt ez lehetséges? Milyen hatást gyakorol az átalakulásnak ez a sajátossága az új rendszerre?

Bozóki András az elitek és a társadalom magatartását meghatározó szociológiai és politikai tényezőkből vezeti le e kérdésekre adott vá-

laszát. Az átmenet akkor sikeres, állapítja meg, ha a társadalom megmutatja erejét, de nem él vele, ha a társadalom szerepe szimbolikus marad. Az átmenet sikeréhez szükség van szimbolikus politikai cselekvésre, de nincs szükség tömeges politizálásra. A demokratikus átmenetek abban is különböznek a forradalmaktól, írja a szerző, hogy nemcsak a tömegek mozgalma vagy mozgósítása jelenik meg bennük, hanem egyúttal e megmozdulások keretek között tartása, sőt demobilizálása is. A sikeres demokratikus átmenetek során mind a régi elit, mind pedig a társadalmi mozgalmak önkorlátozó módon viselkednek annak érdekében, hogy céljaikat véráldozatok nélkül elérhessék. Egy ilyen átmenetnek ugyanakkor a későbbi demokratikus politizálás szemszögéből tekintve ára van, hívja fel a figyelmet a szerző: az, hogy a társadalom nem élhette át a szakítás pillanatát, hatást gyakorol a politikai rendszer későbbi működésére. E kérdésre még visszatérek.

Magyarországon azért volt lehetőség tárgyalásos átmenetre – írja Bozóki –, mert egyrészt a hatalmon lévő elit nem folyamodott az erőszak eszközeihez a hatalmát fenyegetők ellenében, illetve a fennálló hatalommal szemben álló elitek nem törekedtek a tömegek forradalmi, egy-egy alkalmon túlmenő mozgósítására, másrészt a polgárok nem is vállalkoztak forradalmi típusú akciókra.

Az elitek vonatkozásában fontos szerepe volt annak, hogy az ellenzéki oldalon viszonylag szűk volt azok köre, akiket politikai diszkriminációval szorítottak ki a nem politikai érvényesülés lehetőségéből, a hatalmon lévők oldalán pedig egyre szűkültek azok köre, akiknek jövője kizárólagosan a nomenklatúra fennmaradásától függött. A kommunista pártelit új generációja konvertálható tudású technokrata értelmiségiekből verbuválódott, akik nem voltak egzisztenciálisan kiszolgáltatva a régi rendszernek.

A társadalom vonatkozásában a demobilizáció következhetett abból, mutat rá Bozóki, hogy a rendszer bomlásakor a társadalom jelentős részének volt veszítenivalója, elveszíthette a második gazdaság által létrehozott, ugyanakkor a társadalmat atomizáló informális által nyújtott védelmet. Igaz, de tegyük ehhez hozzá: a veszteség még ennél is nagyobb volt. A posztszocialista átmenet egyúttal kiszáradta a lakosságot az első gazdaság által fenntartott biztonságából, melynek az informális társadalom is alkotóeleme volt. Az informális társadalom tette lakhatóbbá a szocialista rendszer által fenntartott biztonság világát. Bozókinál az informális gazdaság kettős módon is magyarázza a társadalmi demobilizációt Magyarországon. Először, a társadalmat a második gazdaságban gyökerező érdekei a fennállóhoz kötik. Másodszor, a második gazdaságba való bekapcsolódás atomizálja a társadalmat, megnehezíti a társadalmi mozgalmakban tetet öltő kollektív cselekvés megszerveződését. E magyarázat kiegészíthető azzal, hogy az első gazdaság maga is hozzájárul a gazdaság szereplőinek atomizálódásához, különösen a reformok után (erről Csanádi részletesebben ír). Mindez jelentős részben magyarázza azt, miért nem jött létre a megfelelő pillanatban forradalmi jellegű társa-

dalmi mozgalom a régi rend megdöntésére. Ez a válasz ugyanakkor új kérdést szül: miért támogatja, és támogatja-e egyáltalán a társadalom azt az átalakulást, amely áldozatokat követel tőle? E kérdésre még később visszatérek.

A fenti *szociológiai* természetű érvelést mind Bozóki, mind Bruszt további *politikai* összefüggések elemzésével is kiegészíti. Mindkét szerző részletesen vizsgálja a magyar átalakulás keretétől szolgáló kerekasztal-tárgyalásokat. A tárgyalásokon két, önmagán belül is tagolt oldal ütközött meg egymással,³ így a politikai átalakulás sorsa négy szereplő interakciójának függvényévé vált.⁴ A hatalom oldalán reformerek és keményvonalasok (konzervatívok), az ellenzék oldalán mérsékelték és radikálisok álltak.

Bruszt László David Starkkal közösen írott tanulmányában azt mutatja be, hogyan alakítja az egyes szereplőknek a másik szereplő stratégiájáról kialakított vélekedése saját preferenciáit és döntéseit, és ennek eredőjeként hogyan változik, milyen lesz az átalakulás konkrét formája.

1987–88-ban az állampárt oldaláról a reformkommunisták, a másik oldalon az ellenzék egyaránt hajlott volna a lengyel esethez hasonlóan a kompromisszumos megoldásra, amely a kommunista pártot kedvezményező korlátozott parlamentarizmust jelentett volna. A kompromisszum mégsem jött létre: a kompromisszumhoz ekkor még sem a reformkommunisták, sem az ellenzék nem voltak elég erősek. A megkezdődő tárgyalásokon a párton belüli konzervatív erők a konfrontáció és az ellenzék megosztásának stratégiáját követték. Ez radikalizálta az ellenzékét, az eredmény az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) megalakulása lett. A konkrét történetet, az MSZMP által követett megosztó taktikát, az EKA megalakulását, a tárgyalások folyamatát és eredményeit Bozóki írja le részletesen (Bozóki 91–127).

Az EKA a keményvonalasok stratégiájára válaszul egyivásúnak mutatta be a reformereket és a keményvonalasokat. Ez hozzájárult a párton belüli reformerek radikalizálásához. Az eredmény: a párt megosztási törekvései egységesítik az ellenzékét, az ellenzék azonosító stratégiája megosztja a pártot. E folyamatok megerősítik mind a reformereket, mind az ellenzékét. Ezzel 1989 nyarára lehetővé válna a visszatérés a kompromisszum stratégiájához. Igen ám, de ugyanez a folyamat e visszatérést értelmetlenné is teszi. Az ellenzék pozícióinak erősödését veszélyeztetné olyan alkuval, amely korlátozná a választások szabadságát. Bruszt és Stark elemzése szerint a megerősödött ellenzék nem érezhette magát olyan erősnek, hogy megkockáztasson olyan alkut, amely lerombolná éppen a hatalommal való szembefordulás révén szerzett új bizalmi tőkéjét. A másik oldalon a megerősödött reformkommunisták úgy vélik, elég erősek ahhoz, hogy elfogadják a kompromisszumok nélküli szabad választások intézményét, hiszen a választásokat nagy valószínűséggel ők fogják megnyerni. A garanciák és kompromisszumok keresése csak rontaná a párt legitimitását – amint ezt a lengyel választások is mutatták. Ez a logika magyarázza azt, miért vezetett a magyar ellenzék vélt gyenge-

sége tiszta parlamentáris rendszer kialakításához – ellentétben a lengyel példával, ahol az ellenzék erősségének védelme a parlamentarizmus korlátozott, torz formáját eredményezte.⁵ A két fél közötti megállapodás ugyanakkor felerősítette az ellenzéken belüli mérsékelt és radikális szereplők közötti megosztottságot. Az SZDSZ és a Fidesz nem írta alá a megállapodást. Ezt a tényét a Bruszt–Stark szerzőpáros és Bozóki eltérő módon kommentálja. Bruszt arra mutat rá, hogy a két liberális pártnak elemi érdeke fűződött ahhoz, hogy ne írják alá a megállapodást: ezzel megkérdőjelezték az MDF autentikus ellenzékiességét, s a népszavazási kezdeményezéssel azt demonstrálták, hogy ők az igazi antikommunisták. Ily módon javították pozícióikat az éleződő pártversenyben.⁶ Bozóki úgy értékeli, hogy az alá nem írás tette lehetővé azt, hogy a magyar ellenzék ne kényszerüljön bele egy lengyel típusú kompromisszumba. „A politikai átmenet sikere szempontjából az ellenzék megosztottsága nem tekinthető szerencsétlenségnek. Az aláírás garanciát jelentett arra, hogy az elért megállapodások nem válnak semmivé, s még októberben megszülethettek a sarkalatos törvények. Az alá nem írás viszont lehetővé tette, hogy a magyar ellenzék ne kényszerüljön bele a lengyelországihoz hasonló ideiglenes paktumba a kommunistákkal, amely ott nem tette lehetővé a teljesen szabad választásokat” (Bozóki 126). Ez az érv azért problematikus, mert az aláírt megállapodás ilyen kompromisszumot eleve kizárt, ez tehát nem lehetett a tétje vagy következménye az alá nem írásnak.

Bruszt elemzéséből az következik, hogy az átmenet azért is lehetett békés, mert az egyik oldal kulcsszereplői, nevezetesen a reformkommunisták, tévesen azt hitték, hogy a politikai játszma kimenetele számukra lesz kedvező. Ez az állítás ellentmondani látszik Bozóki azon tételének, amely szerint az átmenet azért lehetett békés, mert a hatalomban sokan voltak, akik felismerték, hogy a játszma kimenetele számukra is kedvező lehet. A két kijelentés valójában nem mond ellent egymásnak, hanem inkább kiegészíti egymást. Az első állítás a politikai hatalom megőrzésére vagy elvesztésére vonatkozik, míg a másik állítás a politikai hatalom gazdasági hatalomra váltásáról szól. Igaz ugyan, hogy a gazdasági hatalom megszerzése nem vigasz a politikai hatalom elvesztésére, mivel két különböző dologról van szó (a különbséget Bozóki hangsúlyozza – 269). Mégis, igaza lehet Bozókinak abban, hogy a gazdasági boldogulás lehetősége hozzájárulhatott a hatalmi elit egy részének pacifikálásához.

Az elitek közötti békés megegyezésen alapuló átmenet lehetséges negatív következményeire mind Bozóki, mind Bruszt felhívja a figyelmet. Bozóki megfogalmazásában: az emberek nagy része csalódik, nem érzékeli a rendszer megváltozását, azt látja, hogy a politika változatlanul az eliteknek egymás közötti, a polgárokat kirekesztő, részben informális alkudozására épül. Ez a tapasztalat megakadályozhatja azt, mondja a szerző, hogy a késő-Kádár-korszak informális társadalmából olyan civil társadalom alakuljon ki, amely megőrizhetné autonómiáját nemcsak az állammal, hanem a politikai be-

folyásolás eszközeire és a nyilvánosság fórumaira épülő politikai társadalommal szemben is.

PIACGAZDASÁG ÉS/VAGY DEMOKRÁCIA?

Bozóki és Bruszt egyaránt figyelmeztet arra, hogy a korai pártosodás és az elitek tárgyalásos megegyezéséből kinövő új demokrácia bizonyos veszélyekkel is járhat. Ez a folyamat a társadalmat a szervezetlenség állapotában hagyta. Hiányoztak vagy erőtlenek voltak az érdekközvetítés társadalmi szervezetei, az önszerveződő társadalmi mozgalmak. Ezért Magyarországon a kormányzat politikai legitimitációja a társadalmi támogatottság deficitjével kapcsolódhat össze. „A magyar demokrácia törekenységét... az okozza, hogy kialakulatlanok a közvetítő rendszerek a demokratikusan választott politikai testületek és a társadalom között.” (Bozóki 171). A társadalommal összekötő szervezeti kötelek hiánya következtében az elit nem ismerheti a társadalmi tűrőképesség korlátait. Egyben azok a csatornák is hiányoznak, amelyeken keresztül a tömegek meggyőzhetőek lennének az áldozatok szükségességéről.⁷ „Így bár a választások legitimizálták a hatalmat, ez a legitimitáció önmagában nem elegendő a társadalom támogatásának megszerzésére a liberális demokráciába való átmenetet kiprovokáló gazdasági krízis orvoslásához” (Bruszt 14.). Más szóval: a radikális, de békés politikai átmenet előre vetíti a fokozatos és feszültségekkel teli gazdasági átmenetet. Márpedig az egyidejű átmenet a politikai demokráciába és a piacgazdaságba a posztszocialista átalakulás szakítópróbája, hiszen a gazdaság piacosításáért a választók többsége életszínvonalának csökkenésével fizet.⁸ A probléma Bozóki tömör megfogalmazásában így hangzik: lehetséges-e demokrácia szegénységben?

A fenti dilemma kezelésére a gazdaság átalakításának három különböző felfogása alakult ki, mondja Bruszt László. Az első az *etatista piacosítás* koncepciója. Eszerint az állam képviselőit el kell szigetelni a parlament, a politikai pártok, a szakszervezetek és más speciális érdekcsoportok részérdekeinek befolyásától. Az állam felülről hozza létre a piacgazdaságot, az új tulajdonosi osztályt. A munkavállalókat e folyamatban semlegesíteni kell. Az etatista piacosítás hívei szerint Kelet-Európa társadalmi túlságosan is homogének, ezért a gazdasági liberalizálás sok vesztest teremt. A vesztesek a folyamat ellenzékét alkotják. Ugyanakkor nincs olyan nagy és erős társadalmi osztály, amely a piacosítás és a demokratikus uralom politikai bázisa lehetne. E felfogásban az állam és társadalom viszonya az átalakulásban zéró összegű játék, az állam gazdasági átalakító ereje a civil társadalom gyengeségének függvénye. A sikeres gazdasági átalakulás kulcsa e koncepcióban a technokraták vagy a vállalkozók politikai szerepének maximalizálása.

A *tárgyalásos piacosítás* stratégiáját képviselők vitatják az etatista piacosítás mellett felhozott érveket. Szerintük csak akkor lehet egy-

mással párhuzamosan megvalósítani a súlyos társadalmi terheket előidéző gazdasági átalakulást és a demokratikus rendszer konszolidációját, ha a gazdasági szereplők, valamint az állam és a társadalom belső viszonyai kooperatív, pozitív összegű játszmvává alakíthatók át. A három részt vevő (állam, munkaadók és munkavállalók) képviselőinek tárgyalásaiból és konszenzus kereséséből jöhet létre a sikeres átmenet. A kelet-európai társadalmak nem homogének, hanem nagyon is sokrétűek, minden egyes társadalmi csoport összetett gazdasági, kulturális, politikai és hálózati tőkével rendelkezik. Az emberek többsége nem lenne automatikusan a piacosítás vesztese, és ezért ellensége. A tárgyalásos piacosítás hívei szerint nem az a feladat, hogy a bürokratákat elszigeteljük a politikától, hanem az, hogy egy társadalmilag kiterjedt tárgyalásos megegyezés részeseivé tegyük őket.

A harmadik koncepciót Bruszt a *reformok (vagy a türelem) politikai gazdaságtanának* nevezi. Ez az álláspont nem tagadja, hogy a sikeres gazdasági reformokhoz a kormányzatot el kell szigetelni a részérdekek nyomásától. A reformok konszolidálása azonban már azt feltételezi, hogy a kormányzat tárgyalásokkal, paktumokkal, kompenzációs intézkedésekkel a reformok oldalára állítja a gazdasági érdekcsoportokat. A gazdasági szereplők várakozásai nem rögzítettek, hanem befolyásolhatók, ezért menet közben megteremthető a gazdasági reformok politikai bázisa. E felfogásban a kirekesztő politizálás lesz politikailag irracionális, mert beszűkíti a gazdasági szereplők időhorizontját, s a bizalom hiányából adódóan csökkenti annak valószínűségét, hogy a bizonytalanság ellenére befektessenek a vállalkozók, hogy mérsékeljék rövid távú követeléseiket a munkavállalók.

Bruszt, aki nem tiltolja vonzódását a tárgyalásos politikai megoldás iránt, az Antall-kormány működését vizsgálva megállapítja, hogy az MDF vezette koalíció a gazdasági döntéseket elszigetelte a parlamenti ellenzékétől, a szakszervezetektől, az üzleti élet érdekszervezeteitől, a gazdasági döntéshozatalt újra centralizálta, az állami vállalatokat „újraállamosította”, igyekezett leszerelni és semlegesíteni a társadalmat és a szakszervezeteket, tehát az etatista piacosítás politikát folytatta. Az Antall-kormány célja az volt, hogy minél előbb megerősítse az érdekcsoportok nyomásától elszigetelt állami bürokrácia szerepét, drasztikusan gyengítve mind a munkásságot, mind a menedzsereket.

Az etatista piacosítás paradoxonaként az Antall-kormány ugyan viszonylag sikeresen semlegesítette magukat az érdekképviselői szervezeteket, gyakorlati politikájában azonban nyitott, majdhogynem kiszolgáltatott volt egyes nyomásgyakorló, s nem feltétlenül szervezett érdekcsoportoknak, állapítja meg Bruszt László. A különböző gazdasági érdekcsoportok nem alulról puhították fel az állami bürokráciát, hanem felülről, a politikai bázisuk apadásától, pozícióik elvesztésétől rettegő pártpolitikusok révén.

A kései Kádár-korszak és az első demokratikus kormány reformpolitikája annyiban hasonlított egymásra, hogy mindkettő a politika szférájában igyekezett semlegesíteni a társadalmat, s a gazdaságban

az érdekcsoportok és érdekképviseleti szervezetek manipulálásával kísérletezett, írja a szerző, de azért hozzáteszi, hogy ellentétben a Kádár-korszakkal, az Antall-kormány demokratikus technikákat alkalmazott. Nos, ez valóban nem lényegtelen különbség.

Az elhúzódozó transzformációs recesszió körülményei között alapvető politikai kérdéssé vált az, vajon vállalják-e az állampolgárok a gazdaság piacosításának rájuk háruló jelentős költségeit, terheit, nem szavaznak-e majd a gazdasági reformok ellen? A kérdés azt implicálja, hogy szoros kapcsolat áll fenn a piacgazdaság (kapitalizmus) támogatása vagy elutasítása és az átmenet által érintettek gazdasági érdekei között. E kapcsolat feltételezésére épül fel az *összeférhetetlenségi tézis*, mondja Bruszt László. Az összeférhetetlenségi tézis logikai szerkezete a következő: 1. Az egyes társadalmi csoportok csak olyan reformokat támogatnak, amelyek rövid távon is anyagi előnyöket biztosítanak számukra. 2. A gazdasági reformok rövid távon rontják jelentős társadalmi csoportok gazdasági pozícióit. E csoportok a reformok ellen fordulnak. 3. A demokrácia, amely eszközkévé válik a reformok leállításának, aláássa a reformokat szorgalmazó állam autonómiáját. Az összeférhetetlenségi tézis tehát szorosan kapcsolódik az etatista piacosítás koncepciójához.

E tézissel szemben fogalmazható meg a *politikai tőke tézise*, mondja a szerző. E tézis logikai szerkezete a következő: 1. A politikai állásfoglalások közvetlenül nem vezethetők vissza gazdasági érdekekre. 2. A demokratikus intézmények képesek újratermelni a gazdasági rendszerváltás támogatását, ha az állampolgárok bízhatnak a politikai intézményekben és szereplőkben. 3. A tárgyalásos politizálás, a nyilvános vita, szemben az etatista piacosítás stratégiájával, erősítheti a reformpolitikákba vetett bizalom létrejöttét. A politikai tőke tézise tehát szorosan kapcsolódik a tárgyalásos piacosítás és a reformok (a türelem) politikai gazdaságtanának álláspontjához.

Bruszt közvélemény-kutatási adatokkal ellenőrzi a két tézist, illetve a belőlük nyert mikropolitikai hipotéziseket.⁹ Az empirikus adatok elemzéséből a szerző az alábbi következtetéseket vonja le:

1. A gazdasági rendszer változásának kezdetekor a kelet-európai térség állampolgárainak többsége hitelt adott az új rendszernek, hitet a kapitalizmus legitimitásában, illetve hatékonyságában. Ez ellentmond az összeférhetetlenségi tézisnek, amelynek értelmében a kapitalizmusnak a változások beindulásakor nem lehetett semmiféle szélesebb társadalmi támogatottsága, és igazolja az ellentézist, amely szerint az új gazdasági rendszert a változások kezdetekor igen sokan támogatják, mert nem hisznek abban, hogy létezik jobb alternatíva.

Ez az interpretáció azonban nem teljesen állja meg a helyét. Az összeférhetetlenségi tézis igenis összefér az állampolgárok kezdeti hitével a kapitalizmusban. Ne felejtjük el, a polgárok személyes tapasztalata az, hogy anyagi helyzetük romlik vagy stagnál a szocialista rendszerben, s elhiszik a politika régi-új és új szereplőinek, hogy a kapitalizmusban helyzetük javulni fog. Nincsen még személyes tapasztalatuk arról, mivel jár a gazdasági átmenet, de vannak a politi-

kusok által is felkeltett várakozásaik gazdasági pozícióik javulásáról. Mindez azt jelenti, hogy a közvélemény-kutatás által feltárt tényt a tézis és az ellentézis együttesen és szétválaszthatatlanul magyarázza, nem állíthatjuk, hogy csak az egyik.

2. Az 1993-as magyar adatok szerint három év alatt 20 százalékkal csökkent a kapitalizmus támogatottsága. Ez az elutasítás szorosan összefügg a gazdasági kilátások negatív megítélésével, illetve a politikusokba, politikai intézményekbe vetett bizalom alacsony szintjével, állapítja meg a szerző.

Ez az adat ismét mindkét tézis együttes magyarázó erejét mutatja. Nyilvánvaló az összefüggés az érdekek és a rendszer támogatottsága között, noha elgondolkodtató, hogy az elutasítás még nagyobb fokú lenne, ha csupán ez az összefüggés érvényesülne. Másrészt viszont nem tudjuk, milyen mértékig tekinthető a bizalomvesztés független magyarázó változónak, illetve milyen mértékben vezethető vissza az összeférhetetlenségi téziszre. Más szóval, milyen mértékben következik a bizalomvesztés a polgárok azon gazdasági várakozásainak a meghiúsulásából, amelyeket a politikusok hívtak életre.

3. A vizsgálatok adatai szerint, írja a szerző, szoros a kapcsolat a kapitalizmus támogatása, illetve a különböző politikai intézményekbe és politikai aktorokba vetett bizalom között. Ugyancsak szoros a kapcsolat a politikai elidegenedés, illetve diffúz bizalmatlanság mutatói és a kapitalizmus elutasítása között.

A kérdés azonban változatlanul adott: milyen mértékig független a politikai bizalom az állampolgárok gazdasági érdekeitől és várakozásaitól? Más szóval, ez az eredmény nem igazolja, de nem is cáfolja az összeférhetetlenségi tézist, illetve, ha a bizalom nem független változó, akkor részben igazolhatja is.

Az adatok elemzésének eredménye Bruszt szerint a következő: a demokrácia nem ássa alá automatikusan az átalakító állam autonómiáját, ellenkezőleg, a politikai tőke felhalmozásán keresztül közvetlenül hozzájárulhat ahhoz, hogy az állam túlléphessen a rövid távú, az átalakulást gátló érdekeken. „Végre megszabadulhatunk attól – az összeférhetetlenségi tételből közvetlenül levezethető, s józan ésszel igen nehezen felfogható – feltételezéstől, hogy minél kevésbé befolyásolhatják az állampolgárok az átalakítás politikáját, minél kevésbé kontrollálhatják az államot, az annál inkább fogja a közjót szolgálni” (Bruszt 270). A szerző érvelése az alábbi állításokon nyugszik: 1. Az empirikus vizsgálat igazolta: a polgárok nem annak függvényében szeretik vagy nem szeretik a kapitalizmust, hogy az hogyan érinti anyagi helyzetüket és érdekeiket. 2. Az összeférhetetlenségi tézis téves,¹⁰ a politikai tőke tézise igaz. 3. Következésképpen az az érv, hogy el kell az államot szigetelni a polgároktól a piacosítás folyamatában, mert ellenkező esetben a polgárok arra kényszerítik az államot, hogy fékezze le vagy csinálja vissza a gazdasági reformokat, szintén téves. Sőt, mivel a vizsgálat igazolta azt, hogy a politikai tőke léte vagy hiánya magyarázza a kapitalizmus és a piacosítás támogatottságának mértékét, az a kormányzat, amely elszigeteli magát

a polgároktól, éppenséggel rontja a piacositás politikai esélyeit, hiszen csökkenti a politika iránti bizalmat, a politikai tőkét, s ezzel maga idézi elő azt, hogy a polgárok a piacositás politikája ellen fordulnak (lásd Bruszt 270).

E logika azonban sántít akkor, ha nem fogadjuk el azt, amit az 1. és 2. pont állít, nevezetesen, hogy a politikai tőke hipotézis önmagában megáll a lábán, tehát, ha nem fogadjuk el azt, hogy az empirikus adatok megcáfolták az összeférhetlenségi tézist. Számomra az elemzés azt igazolta, hogy sem az anyagi érdekek változója, sem a politikai bizalom változója nem magyarázza meg önmagában az állampolgárok kapitalizmussal kapcsolatos attitűdjeit. Ezért ugyancsak elsiettetnek gondolkodom minden olyan következtetést, amely a politikai tőke argumentum elfogadását azonosnak tekinti az összeférhetlenségi tézis cáfolatával. Nem kizárt, hogy a kétféle magyarázat nem független és nem választható el egymástól, tehát mindkettőnek megvan a maga igazsága.

Bruszt másik következtetése az, hogy „a gazdasági tőke felhalmozásához, s a politikai értelemben is önfenntartó növekedéshez a politikai tőke felhalmozásán keresztül vezet az út” (Bruszt 271). Adódik a kérdés: hogyan növelhető a politikai tőke? A polgárok kontrolljának növelésével, a döntésekbe való bevonásával, avagy gazdasági helyzetük javításával? A politikai tőke hipotézise előfeltételezi azt, hogy a polgárok bizalma politikai aktivitásuk révén növelhető. Ha a polgárok számára érték a politikai aktivitás, ha a politikát nem tekintik úri huncutságnak, vagyis adott a kiindulóponton a politikai tőke kritikus tömege, akkor ezen a módon növelhető a politikai tőke. Ha a bizalmatlanság mértéke meghaladja a kritikus tömeget, akkor ez az út nem hoz eredményt. Összegezve: a politikai tőke téziséből következő politika, a bevonás politikája nem lesz mindig sikeres, s így nem segíthet mindig a bizalom növelésében.

Ha a polgárok gazdasági helyzetük változását összefüggésbe hozzák a politikával, intézményekkel és személyekkel, akkor a politikai tőke változása a polgárok gazdasági helyzetének függvényévé válik, azaz a bizalom nem lesz önálló magyarázó tényező. Ha a polgárok nem hozzák összefüggésbe gazdasági helyzetük változását a politikával, akkor a gazdasági helyzet és érdek nem lesz magyarázó tényező. Vagyis éppúgy lehetséges a politikai tőke növelése politikai és gazdasági eszközökkel, mint ahogyan egyikkel sem. Következésképpen a politikai tőke növelésére tett erőfeszítések fontosak, de nem jelentik az egyetlen és kizárólagos megoldást. A politikai bizalom változójának bevezetésével megcáfolható az összeférhetlenségi tézis egyoldalú és kizárólagos érvényessége, de a politikai tőke változója sok esetben olyan magyarázó tényező, amely maga is magyarázatra szorul.

A piacgazdaság és demokrácia kapcsolatát vizsgálva az elemzés alapvetően az átalakulás gazdasági értelemben vett veszteségeire összpontosít. Nyilvánvalóan vannak az átalakulásnak gazdasági értelemben vett nyertesei, talán nem is nehéz megmondani, kik ők. De vannak-e a posztoszocialista átalakulásnak politikai értelemben vett győz-

tesei? Bozóki András és Bill Lomax közös tanulmányukban igennel válaszolnak a kérdésre. Noha az átmenetben egy időszakra az értelmiség vált a társadalom politikailag legbefolyásosabb csoportjává, írja a kötet egy másik tanulmányában Bozóki, végül is nem a kritikai értelmiség a rendszerváltozás igazi győztese, hanem az előző rendszer technokratái és pragmatista reformerei. „Habár a kelet-európai kapitalizálódási folyamat megállíthatatlannak látszik, a demokratikus átmenet »végső győztesei« alkalmasint nem az emberi jogok és a demokratikus szabadságjogok első követelői, az egykori ellenzékiek és lázadó diákok lettek. Nem azok, akik az 1989-ben tartott népszavazáson győzelmet arattak Pozsgay és a szocialisták felett, hanem azok a politikusok, akik a diktatúra utolsó napjaiban voltak hatalmon: a Kádár-rendszer úgynevezett »liberális szárnyához« tartozó technokraták és »modernizációt« sürgető pragmatista reformerek. A győztesek utólagos történelmi helyzetértékelésében pusztá epizódnak látszik az a forradalmi pillanat, amely kizökkentette az időt, s átmenetileg megszakította a reformista, liberalizáló elit által elindított modernizációs politikát” (Bozóki 312).

Ez az eredmény nyilván sokak igazságérzetét sérti, de, amint Bozóki elemzése is mutatták, nehéz elképzelni, hogyan is alakulhattak volna az események másként. A politikai váltógazdaságban amúgy nincsenek végső győztesek és vesztesek: a politikai elit helycseréjének azok is „végső haszonélvezői”, akik ma éppen ellenzékbe szorultak. Ami pedig a technokratákat illeti, nos az ő jelenlétük az adminisztrációban jelentős részben folyamatosnak látszik, ebben nem volt, és talán nem is lehetett megszakítás. Annak, hogy e technokraták („reformista politikusok”) nem értékeiket, hanem érdekeiket követve szolgálják a reformokat,¹¹ nem kell örülnünk, de e tény bizonyos garanciát is jelenthet az átalakulás vonatkozásában.

*

A nemzetközi tudománygyárban készült, a posztszocialista átalakulást elemző tanulmányokból ma már könyvtárnyi anyag halmozódott fel. A fentiekben ismertetett könyvek, amelyek a hazai társadalomtudományos gondolkodás közegében születtek meg, elsősorban a magyar átalakulásról adnak számot, de a nemzetközi tudományos közösség számára is értékesek, mert a magyar átalakulás problémáit a legújabb, elsősorban amerikai paradigmákra vonatkoztatva, ezeket alkotó módon alkalmazva tárgyalják, esetenként maguk is új elméleti összefüggésekre világítanak rá, s ily módon a nemzetközi tudományos versenyben is megállják a helyüket.

JEGYZETEK

¹ Ez utóbbi, a recenzióban nem tárgyalt kérdésekhez lásd Csanádi: 197–261.

² Többről és részben másról van tehát szó, mint amire a szerző a reformok evolutív hatása kapcsán utal: „Evolutív, mert például strukturáltabb érdekeket, magatartásokat, tulajdonviszonyokat és értékeket hozott létre azáltal, hogy megteremtette a kisvállalkozói réteget, s bővítette a horizontális kapcsolatok kialakulásának lehetőségét a hagyományos intézményi struktúrába ékelődve” (Csanádi 158).

³ A tárgyalásoknak a különböző társadalmi szervezetek révén volt ugyan egy harmadik szereplője is, de a harmadik oldal tényleges szerepe elhanyagolható volt (vö. Bozóki 106–125, Bruszt 131).

⁴ A politikai tagoltságot tekintve a szereplők száma több volt, mint négy. Bozóki hét olyan politikai irányzatot különít el 1988-ban Magyarországon, amelyek különböző politikai értékeket és ideológiát vallottak, és önálló szervezeti struktúrákkal rendelkeztek. Az egyes irányzatok a következők:

1. bolsevista konzervatív erők;
2. pragmatikus technokraták;
3. reformkommunisták;
4. szociáldemokrácia;
5. radikális és liberális demokraták;
6. demokratikus népiség;
7. jobboldali populizmus és keresztény konzervativizmus (Bozóki 68–85).

A szerző különböző összetételű társadalmi bázist is rendel az egyes irányzatokhoz, ez a hozzárendelés azonban erősen deduktív jellegű, az érdekek és értékek beszámításán és nem empirikus adatokon nyugszik. Ilyen adatok persze az adott időszakban még nem álltak rendelkezésre, így a szerző eljárása érthető és védhető. Mindenesetre az 1990-es parlamenti választási adatok fényében, különösen ha társadalmi bázison szavazóbázist és nem politikai aktivistákat értünk, az egyes irányzatokhoz rendelt társadalmi bázis meghatározása csak részben tűnik helytállóknak. Így például, a szavazók társadalmi struktúra szerinti megoszlása a liberális pártok és a keresztény-nemzeti erőket képviselő pártok között kevésbé karakterisztikusan különböző, mint ahogyan a szerző feltételezte, a reformkommunisták és a szociáldemokraták szavazói bázisa sem azonos a tanulmányban feltételezettel. Ugyanakkor az is igaz, hogy ez az eltérés nem kis részben az írás elkészülése utáni, az 1988 és 1990 közötti időszak történéseivel is magyarázható.

⁵ Szerzőink ugyanakkor nem tagadják, hogy a lengyel és a magyar politikai átmenet különbségeit külső tényezők is magyarázzák, mindenekelőtt a Szovjetunió visszahúzódása Kelet-Közép-Európából. A magyar politikai aktorok 1989-ben, a demokratikus választások megtervezésekor, már tudták, hogy bármi legyen a végeredmény, a Szovjetunió nem fog beavatkozni.

⁶ „Am az ellenzéki pártok egyike a megegyezés tervezetének alaposabb vizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy az időzítés, ill. a megegyezés nyomán kialakuló politikai intézményesültség a párt majdnem biztos marginalizálódásához vezetne... a Szabad Demokraták Szövetsége, alapvető léteértékétől vezérelve, megtagadta az egyezés aláírását és népszavazást kezdeményezett... Ebben a kezdeményezésben a Fiatal Demokraták Szövetsége is melléjük állt” (Bruszt 134).

⁷ „A magyar civil társadalom szervezett erőinek relatív gyengesége, mely lehetővé tette, hogy az ország a szabad, kompromisszumok nélküli választások útjára lépjen az átmenet első fázisában, megnehezíti a gazdaság átalakulását a második szakaszban” (uo.).

⁸ E probléma egyik első megfogalmazását Offénél találhatjuk meg (lásd C. Offe: Az egyidejűség dilemmája. *Társadalmi Szemle*, 1991. 8–9. sz.).

⁹ E hipotézisek a következők: 1. racionális választások; 2. irracionális választások; 3. alternatívák közötti választás; 4. minél rosszabb, annál jobb; 5. laza kapcsolat; 6. heterogén kulturális örökség; 7. politikai bizalom (lásd Bruszt 242–244). A

recenzióban nem tudok kitérni a kulturális természetű érvekre, azaz a 2., 5. és 6. hipotézisre.

¹⁰ Hasonló következtetésre jut Bozóki is: „A második világháború utáni sikeres demokratikus konszolidációk tapasztalatai... azt mutatják, hogy a gazdasági helyzet és a politikai rendszer természete között nincs közvetlen oksági kapcsolat. A társadalomnak a demokrácia melletti elkötelezettsége adott esetben fontosabb tényező lehet, s ez éppen akkor nyilvánulhat meg legegyszerűbben, amikor a demokráciát veszély fenyegeti” (Bozóki 172).

¹¹ A vonatkozó szövegrész így szól: „A rendszerváltás végső haszonélvezői... nem a régi rezsim elszánt ellenfelei közül kerültek ki, hanem azon reformista politikusok sorából, akik a demokrácia iránti idealista elkötelezettségük helyett sokkal inkább saját, jól felfogott érdekeiktől vezérelve szegődtek a reformok hívéül” (Bozóki 332).